

КРУИЗНО КОРАБОПЛАВАНЕ: РЕТРОСПЕКТИВНО-ПЕРСПЕКТИВЕН АНАЛИЗ

Гл. ас. д-р Евгения Крижановска

Катедра „Експлоатация и мениджмънт на морския транспорт”

ВВМУ «Н.Й. Вапцаров», Варна

Резюме. В статията се анализират основните етапи в развитието на круизното корабоплаване, изследват се водещи тенденции във функционирането на круизната индустрия, разглеждат се перспективни посоки на съвременната круизна дейност.

Ключови думи: *линейни пътнически превози, трансатлантически лайнери, VR технологии, смарт екскурзии, иновативни лайнери, дигитален круиз.*

CRUISE SHIPPING: A RETROSPECTIVE-PROSPECTIVE ANALYSIS

Chief assistant professor PhD Yevheniia Kryzhanovska

Department of Operation and Management of Maritime Transport

Nikola Vaptsarov Naval Academy, Varna, Bulgaria

Abstract. The article analyzes the main stages in the development of cruise shipping, examines leading trends in the functioning of the cruise industry, and considers promising directions of modern cruise activity.

Keywords: *liner passenger transportation, transatlantic liners, VR technologies, smart excursions, innovative liners, digital cruise.*

Въведение. В съвременни условия належащата потребност от възстановяване на силите и оздравяване на обществото, заедно със страстта към пътуванията и изучаването на нови неща, подхранват растежа на круизната индустрия. Днес круизното корабоплаване е сред най-печелившите и перспективни компоненти на световната икономика, която се е развила от простото „движение на кораби по водни пътища“ до оживен свят на човешкото въображение и технологични възможности. Въпреки многобройните съществуващи публикации, обозначеният феномен продължава да генерира постоянен научен интерес, потвърждавайки **актуалността** на това изследване.

Съвременните справочни източници интерпретират термина „навигация“ като изкуството на плаване по морета, реки и езера на всякакви плавателни съдове, използвайки

за тази цел целия комплекс от знания, обединени в науката „навигация“ (Cambridge dictionary). В нормативните документи (Нормативни актове) понятието „корабоплаване“ се определя като дейност, включваща използването на плавателни съдове за определена цел (превоз на пътници и товари, технически и спасителни операции, научни изследвания, културно-спортни събития и т.н.). Корабоплаването често се използва и за обозначаване на историята на възникването и развитието на корабоводенето и корабостроенето от древни времена до наши дни. *Целта* на тази статия е да се изследват основните етапи от развитието на круизното корабоплаване и да се определят техните особености и тенденции.

1. Круизното корабоплаване в начален етап на развитие

В процеса на развитието на пътническите линейни превози се появява концепцията за „морски круизи“. Това произтича от факта, че през XIX век корабните компании започват да търсят начини за подобряване на ефективността на използването на пътническите кораби в междусезонния период. Тези компании организират пътнически превози между Европейски пристанища или между Европа и Америка.

Морските почивки започват в Англия, където през 1835 г. се организират редовни круизи за разходки до Ирландия. От средата на века, по време на възхода на туризма, развитието на круизите се засилва. През това време се появяват специализирани круизни компании. Основна роля в организирането на първите круизни пътувания играе Томас Кук (основател на едноименната туристическа агенция през 1865 г.). Сред пътуванията, които той организира, голям интерес предизвикваше маршрутът от Великобритания до Черно море (Нешков et al., 2013).

Поради липсата на специализиран флот и съответните технологии, процесът на формирането на круизния пазар е бил доста сложен. Първите морски круизни услуги, като основен вид на морски туризъм, са били ексклузивни и са имали нисък профил на безопасност. Краят на XIX век е белязан от бърз напредък в морското корабоплаване, обусловен от появата на параходите и необходимостта от масови превози на мигранти от Европа до Америка. Нарастващата конкуренция принуждава корабособствениците непрекъснато да подобряват настаняването на пътниците, комфорта на каютите и цялата система за обслужване на пътниците по време на пътуването. Всичко това бързо превръща пътническите кораби в удобни плаващи хотели. Този конкурентен натиск принуждава корабособствениците да строят все по-големи и по-бързи лайнери: „Лузитания“, „Титаник“, „Олимпик“, „Император“, „Ватерланд“ и „Queen Mary“. Тези гигантски кораби са били използвани за превоз на бедни хора до Америка на долните палуби и едновременно с това за осигуряване на круизи за богатите на горните палуби.

Постепенното усъвършенстване на морските плавателни съдове и нарастващата безопасност на корабоплаването доведоха до нарастваща популярност на морските пътувания. Круизният туризъм се превърна в модерна и бързо развиваща се форма на туризъм в края на XIX и началото на XX век. Круизните маршрути обаче бяха скъпи и затова привличаха само заможните слоеве от населението. Тези компании организираха пътнически превози между европейски пристанища или между Европа и Америка. Основният източник на доходи за трансатлантическите линии беше европейската емиграция. Около 60 милиона емигранти напуснаха Европа за Америка между 1846 и 1940 г. с линейни пътнически кораби. И до днес съществува само една трансатлантическа пътническа линия: Лондон – Ню Йорк. Известният лайнер „Queen Mary II“ (Cunard Line) осигурява трансатлантически преходи за шест дни, комбинирайки ги с различни круизи.

Но трансатлантическите лайнери бяха твърде скъпи и неудобни за влизане в пристанища, а високоскоростните плавателни съдове бяха трудни за приспособяване за бавни разходки. Естествено, с намаляването на скоростите намаляваше и разходът на гориво, но оптималният вариант в крайна сметка се оказа използването на специално построени плавателни съдове (Berger, 2004).

Началото на XX век бележи възхода на международния морски туризъм. Дълго време морските пътувания са били предимно забавление за аристокрацията и богатите хора поради високата си цена. Трагични събития – сблъсъкът на „Титаник“ с айсберг и потъването на „Лузитания“ с туристи на борда, обстрелвана от немска подводница в началото на Първата световна война – доведоха до спад в развитието на круизите и корабостроенето. Втората световна война спря развитието на круизното корабоплаване за близо десетилетие.

Появата на редовни пътнически, включително трансатлантически, авиационни линии в средата до края на 50-те години на миналия век, заедно с ниските авиационни тарифи, доведе до рязък спад в търсенето на линейни пътнически кораби, особено по трансатлантическите маршрути. В резултат на това много от тях бяха продадени и превърнати в круизни. Въздушният транспорт стана по-рентабилен от морския, което послужи като отправна точка за намаляването на обемите на пътническия морски транспорт. Големи компании като „Cunard Line“, „P&O“, „Holland-America Line“ намалиха дейността си до минимум. Основните клиенти на морския транспорт бяха, в по-голямата си част, тези, които се страхуваха от летене (например възрастните хора) или тези, които имаха повече време за морски пътувания. Флотът, лишен от алтернативи, не успя да издържи на конкуренцията: рязко поскъпна горивото, разходите за труд се увеличиха, което се оказа фатално за трудоемката индустрия. Постепенното увеличаване на броя на пътниците,

преминаващи към въздушен транспорт, направи пътническото корабоплаване нерентабилно. Малките компании фалираха и прекратиха дейността си („Union Castle“, „British-India Lines“). Тази ситуация даде стимул за модернизиране на остаряващия флот и изграждане на нови кораби.

Започвайки от средата на XX век, сферата на морските пътнически превози измества фокуса си от рейсовото корабоплаване към развиването на туристическия сектор. Значителна роля в този процес играе общественият интерес към морския отдих, който спомага за задоволяване на бързо нарастващото търсене на всички видове морски туризъм. Туристическите пътувания с водни превозни средства, специално наети от туроператори, нарастват с бързи темпове и представляват значителен дял от общия обем на превози с пътнически воден транспорт. Централно място в този сектор заемат морските и речните круизи, които стават особено популярни сред туристите в следвоенния период. В допълнение към морските и океанските пътувания, туроператорите организират и круизи по големи реки. Като правило те се провеждат в райони с благоприятен климат. През този период се очертават няколко круизни региона, разположени в близост до развитите държави: Средиземно море, Балтика, Северна Европа, островите в Южния Тихи океан (Австралия и Нова Зеландия), Аляска, Мексико, Хавай и Карибския басейн (САЩ).

Съвременната идея за организиране на система за круизна почивка принадлежи на американеца Р. Дикенсън, служител на компанията „Ford Motors“ (Селиванов, 2015). През 50-те години на XX век той разработва концепция за круизна почивка, която предвижда силна развлекателна индустрия на пътническите кораби: киноконцертни зали, басейни, казина, ресторанти, барове, фитнес зали, библиотеки, тенис кортове, игрища за мини голф и различни шоу програми. Благодарение на тези иновации круизният туризъм претърпява бързо развитие, което води до формирането на централизиран глобален круизен пазар до 60-те години на миналия век. Въпреки че основните интереси на отделните пътешественици са се променили малко оттогава, еволюцията в круизния бизнес продължава непрекъснато.

Истинският разцвет на круизния туризъм настъпва през 70-те години на XX век. По това време в Съединените щати се реализира идеята за развлекателни, сравнително евтини и среднокласни круизни пътувания. Започва да се строят унифицирани круизни кораби, което опростява експлоатацията им. Подобрява се технологията за наземно обслужване и се изграждат пристанищни терминали с голям капацитет.

2. *Особености на развитието на круизното корабоплаване на рубежа на вековете*

В края на XX век круизното корабоплаване се превръща в най-бързо развиващия се сектор на туристическата индустрия. Круизният туризъм се счита за специализирана форма на туризъм, тъй като е трудоемък и капиталоемък, едновременно съчетаващ рекреационен, спортен, лечебно-оздравителен и образователен туризъм. Съвременният круиз е пътуване с водни видове транспорт, което включва брегови екскурзии, разглеждане на забележителности в пристанищни градове и разнообразни забавления на борда на морски и речни лайнери.

Благодарение на огромните размери на корабите на борда са разположени водни паркове, игрища за мини голф, стени за катерене, ледени пързалки, зимни градини и пространства, наподобяващи градски райони, осигурявайки на почиващите спокойна атмосфера, възможност да се насладят на познати дейности и активен отдих, не по-различни от тези у дома, и възможност да се запознаят с нови хора. Съвкупността от тези технологии обуславя резултатността при получаването на морска рента (Cruise & Ferry Industry, 1998)

Развлекателната програма стана по-разнообразна, компаниите внимателно подбират изпълнителите. Обикновено арт-бригада на кораба включва диджей, певица или певец, танцов колектив и детски аниматор. За да привлекат изпълнители, компаниите работят със специализирани агенции, които провеждат кастинги. Организирането на всички културни, развлекателни и други събития за туристите на борда и на брега се извършва от специализиран департамент, който е част от целия морски екипаж. Отговорният представител на този департамент на борда е директорът на круиза (директор на морски туристически маршрут или директор на морски тур).

Ситуацията на пазара на морски круизи показва, че през разглеждания период обслужването на борда се променя в съответствие с новите нужди на клиентите. Това се отнася не само за развлекателните и екскурзионните програми, но и за храненето. Докато преди храненето често е било на ниво „столова“, системата за хранене сега приема нова форма. При пътувания по-дълги от пет дни се предлага система за приготвяне на храна по поръчка с избор от месни, рибни и вегетариански ястия. Обикновено се предлага „шведска маса“ за закуска, а понякога и за обяд. Компанията Norwegian Cruise Line (Сноска) се превърна в новатор в храненето на борда. Новата концепция (2000 г.) се нарича Freestyle Cruising, което се превежда като „Круиз със свободен стил“. Същността на тази концепция е, че туристите вече не са ограничени до две или три опции за хранене. В цената на пътуването са включени поне три ресторанта, като капацитетът им е с 90% по-близо до броя

на пътниците. Туристите имат и възможност да се хранят в специализирани ресторанти срещу допълнително заплащане.

На рубежа на вековете географията на круизния пазар се разширява значително. Докато в началния етап от развитието си през 90-те години на миналия век круизните оператори организират пътувания по традиционните четири основни маршрута: Трансатлантика, Средиземно море, Северна Европа и „зимната“ дестинация – Карибските острови (Dickinson B. et al., 1997), то вече 2003–2004 г. може да се счита за началото на глобализацията на круизния пазар. Всяка година се появяват няколко нови дестинации, които, при наличието на подходяща инфраструктура и маркетинг, веднага привличат вниманието на круизните оператори. И вече до 2016 г. практически не останаха водни басейни, свободни от присъствието на една или друга категория круизни кораби.

На пазара на круизни технологии се появиха следните дестинации: Карибите / Източно Мексико, Аляска, Бахамските острови, Хавай, Средиземноморието / Турция, Бермудските острови, Европа (несредиземноморска), Панамският канал, Западното крайбрежие на Мексико, Европейските реки, Южна Америка, Канада / Нова Англия, бреговете на САЩ, Южният Пасифик, Балтика / Скандинавия, реките на САЩ, Африка, Китай / Япония / Сингапур, трансатлантически круизи, околосветски круизи, Антарктика и други. В резултат на това, сегментирането на круизните дестинации стана многостранно (EFQM Shares what work).

Значителните фундаментални промени във функционирането на круизното корабоправане водят и до промени в дейността на круизните пристанища, които са неразделна част от тази структура. Трябва да се положат усилия за посрещане на нуждите на нарастващия флот, увеличаване на размера на корабите, осигуряване на безопасност и опазване на околната среда чрез стратегия за стихийно развитие. Увеличаването на броя на акостиранията на кораби в круизните пристанища оказва значително влияние върху бюджетите на организациите, пряко ангажирани с круизното корабоплаване, както и върху регионалните и националните бюджети на държавите с такива пристанища.

„През последното десетилетие основният потребителски модел на круизния туризъм се мултиплицира в различни пазарни сегменти и естествено се интегрира с други видове туризъм: рекреационен, приключенски, екологичен, образователен, конгресен и т.н. Предвид уникалните свойства на круизния турпродукт, круизните компании избират стратегия за диференциация, която има за цел да създаде характеристики на продукта, които ще бъдат оценени от широк кръг купувачи. Следователно, техните маркетингови политики са насочени към създаване на круизни продукти, които са максимално адаптирани към

интересите на потребителите, пътуващи с различни цели, представляващи различни социални слоеве и демографски групи“ (Логунова, 2013).

Към края на второто десетилетие на този век круизът е бил морска обиколка, чиято основна цена е включвала комплексно обслужване на борда. Това е включвало: превоз с кораб, настаняване в каюта (в зависимост от избраната класа), три хранения на ден, забавления и, като правило, редица специални събития на борда (празници, фестивали, конкурси, концерти и др.). На пътниците се е предлагал широк набор от платени услуги, обикновено невключени в цената на круиза (basic rates): специални събития или спортове в пристанищата, като например гмуркане с акваланг или шнорхел; екскурзионно обслужване на брега в пристанищата; алкохолни и други напитки; допълнителни ястия по поръчка, които не са включени в менюто; масаж, ползване на сауна, медицински грижи и т.н.

Съответно, самата концепция за морски пътувания се е променила радикално. Круизните кораби фактически отговарят на изискванията на плаващи курорти и многозвездни хотели, работещи на база „ол инклузив“. Тази стратегия, предвид приоритета на морските пътувания, стеснява сегмента на бреговия туризъм. Освен това, морските туристи пътуват в пълен комфорт, ежедневно се наслаждавайки на нови пейзажи, придобивайки незабравими преживявания и едновременно с това подобрявайки здравето си.

Напоследък фериботните круизи придобиват голяма популярност като вид морски круизи, главно поради кратката си продължителност и икономическа ефективност. Съвременните фериботи, използвани за круизни цели, са многопалубни кораби. От особено значение в конкурентните стратегии на глобалния морски круизен пазар е технико-икономическото ниво на пътническите лайнери. Свидетелство за впечатляващия прогрес в круизното корабостроене през XXI век са съвременните лайнери-гиганти.

Към края на второто десетилетие на този век „круизният туризъм си възвръща позицията на най-обещаващата и бързо развиваща се форма на туризъм. В края на краищата, за разлика от всички останали, той може да предложи огромно разнообразие от туристически услуги и да обслужва широк спектър от дестинации. Освен това, поради нарастващите доходи както в развитите, така и в развиващите се страни, круизите стават все по-достъпни за всички социални групи, независимо от възрастта, и дори тези с минимални доходи могат да намерят тематични круизи, които отговарят на бюджета им“ (Басюков, 2018).

Образът на круизите се променя: от елитарен вид на почивка, круизният туризъм се превръща в масов; средната възраст на круизния пътник намалява; продължителността на круизите варира от няколко дни до няколко месеца. Круизните компании обръщат голямо

внимание на нуждите на своите клиенти и разработват нови маршрути и дестинации, иновативни конструкции на лайнери, постоянно въвеждайки нови услуги и забавления.

3. *Круизното корабоплаване на съвременния етап*

В съвременния свят морските круизни вояжи и отдих се превръщат в неразделна част от живота на всеки континент. Многобройни круизни кораби и компании-оператори предлагат разнообразни маршрути с посещение на популярни пристанища и градове, ексклузивни дестинации и отдалечени острови. В много страни по света круизното корабоплаване е приоритетна посока за развитието на националната икономика и култура. Това се дължи на динамиката, високата рентабилност и значителното положително социално-икономическо и културно въздействие на круизния туризъм върху техния стопански комплекс.

Бързият растеж на популярността на круизните пътувания в световно пространство осигурява съответно ниво на финансова рентабилност. Основните приходи на круизната индустрия се генерират предимно от пътниците на круизни кораби и следователно способността за привличане и задържане на клиентела е от съществено значение за нейния финансов успех.

Круизният бизнес си сътрудничи ефективно с туристическата индустрия (Kryzhanovska, 2026), привличайки услугите на туристически и транспортни агенции, екскурзионни бюра, наземни развлекателни комплекси и заведения за гостоприемство. Круизният туризъм обикновено се определя като специално направление в туристическата дейност, тъй като изисква значителни финансови инвестиции и голям брой трудови ресурси. В същото време круизът съчетава няколко вида туризъм едновременно: почивка и възстановяване, спортни активности, лечебно-оздравителни процедури, както и опознаване на нови места, тяхната култура и забележителности. Следователно, съвременният круиз представлява пътуване по водни маршрути, което съчетава посещения на различни пристанища, екскурзионни програми и запознаване с забележителностите на крайбрежните градове. Освен това пътниците имат възможност да се възползват от разнообразни развлечения и услуги директно на борда на морските и речните круизни кораби.

Водещите круизни компании активно инвестират в модернизирание на флота. В туристическите среди с огромна популярност се ползват лайнерите-гиганти, на които се провеждат круизи от масовия сегмент (Крижановска, 2026). Благодарение на внушителните размери на съвременните круизни кораби на тях може да бъде разположен голям брой различни съоръжения за почивка и развлечения. На борда се изграждат аквапаркове, игрища за миниголф, специални стени за катерене, ледени пързалки, зимни градини, както

и пространства, оформени като обикновени градски улици и квартали. Всичко това създава комфортна и непринудена атмосфера за пътниците, дава им възможност да прекарват времето си по познат начин, да се занимават с активни развлечения, както и да общуват с други хора и да създават нови познанства.

Напоследък особено внимание от страна на изтънчена туристическа публика привличат компактните кораби от класа *boutique*, предлагайки на пътниците персонализирано изживяване, елитна почивка със специални, нетрадиционни предложения за ограничен брой взискателни гости с висок бюджет.

За да генерира печалби, круизната индустрия непрекъснато търси нови инициативи за увеличаване на клиентелата си, като същевременно запазва настоящия си пазарен дял. Всяка компания е разработила собствена стратегия за справяне с текущите и нововъзникващите предизвикателства. Круизните оператори разширяват списъка си с пристанища за влизане за круизни лайнери, добавяйки маршрути, нови градове и уникални спирки, за да привлекат пътници, търсещи не просто отдих, а дълбоки преживявания. Корабите използват авангардни технологии, за да сведат до минимум въздействието върху околната среда, въвеждат различни иновации в обслужването на пътниците и развлеченията и разработват специални оферти и промоции, за да привлекат потенциални пътници.

Круизните кораби от ново поколение постепенно се превръщат в истински технологични пространства, напомнящи малки градове, които се намират в постоянно движение. За организацията на отдиха на борда им се използват съвременни цифрови решения, включително изкуствен интелект и технологии за допълнена реалност. Благодарение на това традиционното пътуване се променя: много процеси стават по-прости, а обслужването — по-удобно и ориентирано към индивидуалните потребности на всеки гост. Голяма роля в това играе специално мобилно приложение. Чрез него пътникът може да извършва множество ежедневни действия: да получава достъп до каютата си, да избира и поръчва ястия, да планира участието си в екскурзии, както и да намира нужните места на територията на лайнера. При това системата отчита информацията за предпочитанията на туриста. На базата на неговите интереси тя може да предлага подходящи варианти за хранене, развлечения и други занимания по време на круиза. Технологиите се използват и непосредствено на борда. Тук могат да се срещнат цифрови асистенти, автоматизирани роботи, които доставят поръчки, системи за качване на борда без необходимост от постоянен контакт със служителите, както и възможност за управление на отделни функции в каютата с помощта на гласови команди. В резултат на това на пътника не му се налага да губи много време за организационни въпроси: опашките се съкращават, намалява количеството на хартиените процедури и необходимостта от

постоянно следене на разписанието. В крайна сметка съвременните технологии позволяват круизът да стане по-лесен и комфортен за туриста. По-голямата част от ежедневните задачи се автоматизират, благодарение на което пътникът получава повече възможности самостоятелно да разполага с времето си и по-рядко се сблъсква със ситуации, предизвикващи неудобство или стрес.

Още един тренд са интерактивните забавления. Технологиите за виртуална реалност (VR) се превръщат в неразделна част от круизните пътувания. С помощта на VR очила пътниците могат да разглеждат забележителности, без да напускат кораба, или да получат 360-градусова гледка към подводния свят. На гостите се предлагат VR разходки, имерсивни шоу програми, дигитални куестове и игри с елементи на добавена реалност. Това прави пътуванията вълнуващи за всички поколения, особено за младите хора.

VR технологията се използва и за образователни цели. Например, пътниците могат да научат историята на местата, които посещават, или да се запознаят с културата на региона чрез интерактивни програми, което прави пътуването им по-обогатяващо и образователно, дори ако времето в пристанището е ограничено.

Иновативните забавления на съвременните лайнери впечатляват дори най-претенциозните пътешественици. Една от ключовите иновации са шоутоута с дронове, които създават светлинни инсталации директно в небето над кораба. Освен това, холографските технологии все по-често се използват на борда. Те включват виртуални концерти, театрални представления и образователни програми. Тези иновации превръщат круизите в истински развлекателни центрове от световна класа.

Съвременните круизни компании все повече наблягат на екологичността. Една от ключовите тенденции са корабите, захранвани със слънчева енергия, които минимизират въглеродните емисии. Използването на възобновяеми енергийни източници прави пътуването не само комфортно, но и безопасно за околната среда. В допълнение към слънчевите панели, активно се внедряват и други екологични технологии, като пречистване на водата на борда, системи за рециклиране на отпадъци и използване на биогорива. Някои компании предлагат специални екотуристически маршрути, където пътниците могат да научат повече за опазването на природните ресурси и защитата на екосистемите.

По този начин, на съвременния етап круизното корабоплаване преживява период на бърз растеж, появяват се нови концепции за организиране на круизи; на пазара навлизат нови лайнери, круизни маршрути, специализирани видове круизи. Круизният туризъм набира все по-голяма популярност в световен мащаб, а броят на круизните туристи нараства.

Изминавайки дълъг път на развитие от линейни пътнически превози до „плаващи курорти“, круизното корабоплаване се е очертало като сложен, системен феномен, отразяващ геополитически, исторически и социално-културни събития и трансформации от различни епохи.

Ключова тенденция в перспективното развитие на круизната индустрия са иновативните лайнери, които обединяват всички водещи технологии. Тези кораби – така наречените „умни градове на вода“ – предлагат автономни системи за управление, енергийна ефективност и напълно персонализирано изживяване за всеки пътник. Такива лайнери предлагат всичко необходимо за комфортен живот и отдых: от медицински центрове до високотехнологични развлекателни зони. Освен това, те активно интегрират технологии за опазване на околната среда, ревярайки се в пример за устойчив туризъм.

Източници

BERGER, R.V. 2004. *Ocean Travel and Cruising*. New York: Haworth Hospitality Press. Cambridge dictionary [online]. Available from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/shipping>

Cruise & Ferry Industry, 1998. *Shipping World & Shipbuilder*. Stockholm: Uson Marine. Cunard line. *Queen Mary II* [online]. Available from: <https://www.cunard.com/en-gb/cruise-ships/queen-mary-2>

DICKINSON, B., ANDY, V., 1997. *Selling the sea: An inside Look at the Cruise Industry*. NY: Wiley.

EFQM Shares what work [online]. Available from: [http // www. Jgac. com/ website. nst/ NewMain PageE? OpenPage](http://www.Jgac.com/website.nst/NewMainPageE?OpenPage)

KRYAZHANOVSKA, YE., 2026. *Peculiarities of regional development of cruise tourism in the Mediterranean* [online]. Available from: <https://www.techtos.net/sbornik/2026.pdf>

БАСЮКОВ, Г.Т., 2018. *Круизный туризм: особенности и тенденции в 2018 году*. Эпоха науки.

КРИЖАНОВСКА, Е., 2026. Съвременни проблеми на развитието на пътническия воден транспорт [online]. Варна: Морско право и индустрия. Available from: <https://maritime.vfu.bg/>. ISSN: 2815-5130.

ЛОГУНОВА, Н.А., 2013. *Мировой рынок круизной индустрии: особенности формирования и перспективы развития*. Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу.

НЕШКОВ, М., КАЗАНДЖИЕВА, В., 2013. *Пътнически агенции и транспорт в туризма*. Варна: „Наука и икономика“.

Нормативни актове – Воден транспорт. Министерство на транспорта и съобщения
[online]. Available from: <https://www.mtc.government.bg/bg/category/165?page=0>

СЕЛИВАНОВ, В.В., 2015. *Международный морской туризм: основы организации и методология: учебное пособие*. Симферополь: «АРИАЛ».